

II. ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ НАЗВ СПОРІДНЕНОСТІ

Дарія Добрусинець

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто назви спорідненості по прямій лінії першого ступеня – батько, мати, син, дочка. З'ясовано значення цих найменувань, походження, їхню здатність утворювати демінутиви, деривати, бути елементом фразеологізмів. Подано до них синоніми, означення, вживання номенів у різних жанрах усної народної творчості та в художній літературі.

Ключові слова: етнолінгвістика, спорідненість, свояцтво, батько, мати, син, дочка.

Одним із актуальних напрямків сучасного мовознавства є етнолінгвістика – „галузь мовознавства і етнології, яка вивчає зв'язки між мовою та різними сторонами матеріальної і духовної культури етносу – міфологією, звичаями, мистецтвом, етнопсихологією та ін.” [14: 178].

Етнолінгвістика має повно, всесторонньо і глибоко пізнати та розуміти людину, її природу, сутність її духовного життя, тобто сутність культури шляхом вивчення закладеного в мові сприйняття довколишнього світу (культура довколишнього світу), а також оцінно-нормативні системи певного суспільства (аксіологічна культура), що передається за допомогою мови з покоління в покоління і безперервно переформовується.

Окремі етнолінгвістичні ідеї з'явилися ще у XVIII ст. (І. Гердер) і середині XIX ст. (В. Гумбольдт).

Етнолінгвістика як напрям мовознавства, що пов'язаний з дослідженням мови через призму духовної культури етносу, сформувалася у працях Ф. Боаса і Е. Сепіра. Була продовжена в роботах О. Шахматова, Д. Зеленіна, М. Толстого (Росія), О. Потебні (заклав основи вітчизняної етнолінгвістики), В. Жайворонка, М. Жуйкової, В. Кнобродської, В. Кононенка, Г. Онкович, О. Семенов, Н. Сологуб (Україна).

Етнолінгвістика, як зазначає М. І. Толстой, „не є простий гібрид мовознавства та етнології чи суміш окремих елементів того чи іншого” [13: 182]. Ця наука, як і ряд інших суміжних дисциплін, чітко визначає аспект, у якому формується і функціонує мова.

Серед завдань, які стоять перед етнолінгвістикою, – дослідження лексики – головної скарбниці національно-мовного фонду народу, його культури і самосвідомості. Сюди належить і група назв спорідненості та свояцтва.

Родинні традиції, звичаї та обряди ґрунтовно досліджували етнографи, історики, мовознавці, педагоги: Памва Беринда, Б. Грінченко, М. Грушевський, П. Житецький, Лаврентій Зизаній, М. Максимович, О. Потебня, М. Сумцов та ін. Лексико-семантичну

групу назв спорідненості та свояцтва вивчали А. Бурячок, О. Кровицька, О. Микитин, В. Русанівський, О. Семенов, О. Трубачов, Ф. Філін, П. Черних, П. Чучка та ін.

Назви осіб за родинними стосунками та свояцтвом – одна із стабільних груп в українській лексичній системі – пройшли довгий і складний шлях розвитку. Їх основу складають праслов'янські слова, які збереглися в усіх сучасних слов'янських мовах.

До цих назв належать слова, пов'язані із важливою для життя кожної людини сферою – родинними стосунками. „Вони фіксуються вже у писемних пам'ятках Київської Русі XI–XIII ст.” [8: 90].

В українській мові найменування спорідненості та свояцтва поділяють на три групи:

- 1) назви спорідненості по прямій лінії;
- 2) назви спорідненості по бокових лініях;
- 3) назви свояцтва.

Предметом цього дослідження є назви спорідненості по прямій лінії. Сучасна система номенів спорідненості по прямій лінії охоплює не більше чотирьох поколінь, між якими ступінь спорідненості не однаковий. Тому розрізняють спорідненість по прямій лінії першого ступеня (між батьками та їх дітьми), другого ступеня (між дідами та їх онуками), третього ступеня (між прадідами та їх правнуками) і т. д. [3: 9-10].

До найменувань спорідненості по прямій лінії першого ступеня належать номени *батько, мати, син, дочка*.

Слово **батько** має значення: 1. Чоловік стосовно до своїх дітей. 2. *перен.* Основоположник якого-небудь учення, якої-небудь галузі науки, мистецтва і т. д. 3. Шанобливе називання козацької старшини, отаманів. 4. Ввічливе звертання до чоловіка похилого віку [12: Т.І: 113]: „Як же поховав [Масляк] батька, так тоді зовсім покинув господарство” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Батьком української літературної мови ми вважаємо Тараса Григоровича Шевченка” (О. Корнійчук); „Гуля Максим, гуля батько, А за ним хлоп'ята” (Т. Шевченко); „Добре єси, мій кобзарю, Добре, батьку, робиш, Що співати, розмовляти На могилу ходиш!” (Т. Шевченко).

Назву *батько* мовознавці виводять від праслов'янського *bata, batja*; у процесі розвитку мови за допомогою суфікса зменшеності –к– на українському ґрунті сформувалася форма „батько” [5: Т.І: 152].

Найменування *батько* має синоніми: *тато, батя, отець, неньо, няньо, ненько, панотець*: „А сі [сироти] їх потішають: ростуть, граються, звивають їх татом та мамою, люблять їх” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Отця мого звали Терентій Шельма” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Він під вишнею свою копійку закопав, – пояснив Іван, одягаючись уже в школу. – А батя там яму викопали” (П. Панч); „А неньо ваш туди іти не буде” (П. Воронько), „– Няньку-у! – Няньку-у! – гукнув Петрик на батька, що далеко вирвався вперед” (І. Чендей); „Шли, князю, старостів! Нехай вони передніше поговорять з моїм панотцем” (І. Нечуй-Левицький).

Від назви *батько (батьо)* утворюються зменшено-пестливі слова *батечко, батенько, батонько, батуньо, батусьо, батіночко, батейко* та збільшено-зневажливі *батище, батир, батькура, батюсь*, які трапляються рідко [3: 15]: „Його батечко питає: що ти, синочку, гадаєш?” (П. Чубинський); „Але ж, батеньку мій, усім не догодиш!” (О. Довженко); „Там дівочка заручається, Од батонька одлучається” (Пісня).

Від слова *батько* в українській мові є деривати: *батьківщина* – країна стосовно до людей, які народилися в ній і є її громадянами; вітчизна [12: Т.І: 112]; *батьківщина* – спадщина від батьків; *батькувати* – лаяти, сварити, образливо згадуючи при цьому батька [12: Т.І: 113]: „Козачество гине; Гине слава, батьківщина” (Т. Шевченко); „Батьківщини ми з нею [Настею] не розтратили, а потроху, бог благословляє, усе добавляємо” (Г. Квітка-Основ’яненко); „Вона як подивилася, давай його батькувати: „Ти, каже, сякий-такий сину!..” (У. Рудченко).

Номен *батько* може вживатися з означеннями: *добрий, мій, мудрий, осиротілий, свій, старий, шановний, щасливий* та ін.: „Усі чекали якогось Мельника з надією, мовби рідного батька” (І. Багрянний); „Усі встали й потяглися до старого осиротілого батька” (О. Довженко); „А як ваш шановний батько? – питає Мар’яну” (У. Самчук).

Конструкції типу *батько–мати, отець–мати, отець–ненька* побутують в українській мові у значенні *батьки* [6: 29]: „Жила я в батька-матері” (Марко Вовчок); „По дівоньці отець-мати плаче” (А. Метлинський).

Лексема *батько* засвідчена у стійких означальних словосполученнях номінативного характеру: *весільний батько* – чоловік, який виконує на весіллі роль батька нареченого або нареченої [6: 29–30] та *хрещений батько* – чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі так званого духовного батька [6: 30]: „Дружечки дуже почали співати, а весільний батько з матір’ю частіш стали горілочкою поштувать” (Г. Квітка-Основ’яненко); „Що йому тепер... колюча нива, коли він панського сина у віру вводить, самому панові кумом став, а... синові – хрещеним батьком” (Панас Мирний).

Українська мова зберігає низку фразем, нерідко компаративних, з опорним словом *батько*: *і батька рідного не жаліє (не жалує) / не пожаліє (не пожалує)* – хто-небудь позбавлений гуманних почуттів, безсердечний, жорстокий [17: Т.І: 289]: „Які тепер настали діти – горе! і батька рідного не жалують!” (Леся Українка); *лізти (забігати, спішити, поспішати, вискакувати, сунутися і т. ін.) поперед батька в пекло* – випереджати інших у чому-небудь; вихоплюватися наперед [17: Т.І: 436]: „Не треба ніколи забігати поперед батька в пекло” (І. Франко); *чорт (чортш) [його] батька знає (зна)* – уживається для вираження здивування або захоплення з приводу кого-, чого-небудь [17: Т.2: 954]: „Чорт його батька знає, як він виламав це вікно!” (І. Карпенко-Карий); *ждуть як батька з базару* – нетерпляче очікують; *живе як у батька за пазухою* – безтурботно, заможно живе; *засумував наче батька поховав* – дуже засумував [19: 13].

Назва *батько* входить до складу прислів’їв: „Не навчив батько, не навчить і дядько”; „Батько – не мати: не поцілує й не приголубить”; „Не той батько, що породив, а той, що до ума довів”.

Номен *батько* і його похідні вживаються в українських народних піснях та казках: „Плаче вона та й тужиться, ще й тяжко голосить, свого батька старенького слізюньками просить...” (Пісня); „...З нами, батечку, з нами, на калинові сани” (Пісня); „– Та це, – каже – батько казали, щоб я їм цього на гостинець привіз” (Казка); „Син як ухопить батька обома руками за руку, як крикне: „Ой батеньку, батеньку!” (Казка).

До найменування *батько* часто вживається синонім *тато*, переважно в розмовно-побутовому стилі як звертання до батька. Виникнення цього слова мовознавці пов’язують з дитячим лепетом [18: 326]: „А куди-то, тату, мандруєте?” (Г. Квітка-Основ’яненко).

Назва *тато* має демінутивні *татко*, *таточко*, *татонько*, які використовуються часто, а також – *татуньо*, *татуненько*, *татунечко*, *татусьо*, *татусечко*, *татусенько*, *татульо*, *таточко*, *татунь*, *татусь*, *татуленько*, *татусик*, що вживаються зрідка. Збільшено-зневажливі форми *татище*, *татусяка*, *татура* трапляються рідко [3: 20]: „Татко наказав посипати свіжим піском усі стежки коло будинку” (Леся Українка); „Таточко сердешний проходився, обідати хоче” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Ой татоньку, мій голубоньку!” (А. Метлинський); „Певно, пише твій татунь з Канева” (І. Нечуй-Левицький); „О, що мені тут, татусю, і ти, братіку, хороше та прехороше!” (Г. Квітка-Основ'яненко).

Слово *тато* є основним компонентом прислів'їв та приказок, а також стійких народних порівнянь: „Тато сина бив не за те, що в карти грав, а за те, що відбивався” (Прислів'я); „В тата-мама не довіку” (Приказка); „Татові на воли грошей не вистачає, а син скрипки забажав” (Прислів'я); *виграв як тато справу* – зазнав невдачі; *кричить наче на свого тата* – не стримуючись, дуже голосно кричить; *жде як на свого тата з тамтого світа* – безнадійно чекає [19: 149].

Іменник *тато* і його похідні трапляються в українських народних піснях та казках: „Як прийшов у хату, Одно каже: „Тату!” (Пісня); „Та дасш мене, мій татоньку, Та й від себе, Та зостається та рута мнятка Та вся в тебе” (Пісня); „– І без вас, тату, у нас ладу не стало, і хата, як пустка...” (Казка); „– Татусю, татусю! – кажуть. – Чи бачиш – голубок від сестриці прилетів!” (Казка).

Номен *батьа* в сучасній українській мові не вживається.

Назви *отець*, *неньо*, *няньо*, *нянько* використовуються на обмеженій території України. Найменування *отець* та *панотець* вживаються також у значенні *священик*: „Отець Залізо з келії вийшов” (П. Чубинський); „Панотець глянув на її шире покаяння, звелів Мотрі одвести її у монастир” (О. Стороженко).

Найменування *батько* та його синоніми функціонують переважно у звертаннях.

Батько є головою в українській сім'ї. Його здавна шанують як доброго чоловіка, годувальника дітей, господаря, який виконує всі обряди, пов'язані з родинним вогнищем (на Різдво, на Великдень, на весіллі тощо).

Слово **мати** вживається зі значеннями: 1. Жінка стосовно дитини, яку вона народила // Жінка, що має або мала дитину. 2. Самка стосовно своїх малят [12: Т.IV: 647–648]: „Мати застановила дівчат-дочок свічку засвітити” (Г. Квітка-Основ'яненко); „І на оновленій землі Врага не буде, супостата. А буде син, і буде мати, і будуть люде на землі” (Т. Шевченко); „Перепелиця-мати, черкаючи крилом землю, падаючи і знову злітаючи, біжить перед пшеницею, відводячи його від своїх дітей” (І. Багмут).

Лексема *мати* є спільнослов'янською: рос. „мать”, білорус. „маці”, болг. „мати”, пол. „matka”. Відоме воно й іншим індоєвропейським мовам: лат. „mater” – жінка, „matyna” – мати; санскр. „mātár”, алб. „motre”, вірм. „mair” – мати. Усі форми зводяться до і.-е. „mater”. Суфікс „-ter” у цьому слові означав „усередині”. Це слово утворене від кореня *ma– за допомогою суфікса –ter– [15: Т.III: 342].

Сучасній українській мові відомі синоніми до іменника *мати*: *матірка*, *матір*, *панімамка* (*паньмамка*), *породженниця*, *мамка*; *мама*, *ненья*, *матінка*: „Потяг-

ли парубки селом, співаючи, а матірки та сестри виходили назустріч і втирали сльози фартухами” (П. Куліш); „Три тижні про Романа не було чуток, три тижні передчасно зігнута матір примарою никала по селі” (В. Бабляк); „Стріла вона мов паніматку іще на воротях, неначе ждала” (Марко Вовчок); „Не єсть ти мені наймичка, або челядниця, А єсть ти мені матінка-породженниця” (П. Чубинський); „Який тепер світ настав, що син матки не пізнав” (П. Чубинський); „Мама, яка вона була ніжна при зустрічі з ним, яка сердечна та красива, здається, ніколи такою не бачив!” (О. Гончар); „Вийшла дівчина на місто, Молочка несла продати, Та й лічила, що її неня Наказала купувати” (Я. Щоголів); „Чого ви, матінко? Може, водиці холодної?” (М. Коцюбинський).

В українській мові вживається морфологічний варіант слова *мати* – *матір* [4: 52]: „Вкладає матір в руки сина спис” (М. Бажан).

Найбільш поширеними демінутивами до іменника *мати* є *матуся*, *матінка*, *матусенька*, менш поширеними – *матіночка*, *матінонька*, *матуня*. Збільшено-зневажливі утворення *материще*, *материха*, *матиріще*, *матирсько* в сучасній українській мові майже не вживаються [3: 28]: „Якби знала Матуся горенько твоє. Чи віддала б за генерала Дитя єдинеє своє?” (Т. Шевченко); „Не раз ридала матінка моя, коли на мене їй жалілись люди” (І. Франко); „Ти в мене матусенька жаліслива, добра, пестувала мене” (Г. Квітка-Основ’яненко); „Матіночко, ріднесенька! Не віддавай мене заміж” (Г. Квітка-Основ’яненко’).

„Словарь української мови” подає деривати від слів *матінка*, *матір*: *матінкувати* – часто говорити матінка; *матіркувати* – сваритися по матері [11: Т.ІІ: 410]; *безматірний* – позбавлений матері, сирота без матері [11: т.І: 42]: „Ох, матінко! – тут шепче, охи матінкує (баба-шептуха), а там на здобич погляда”; „Де піп, а він матіркує, сказано, п’яний” [11: Т.ІІ: 410]; „І не одну безматірню дитину від болести лихої рятувала... зібрала сирот в затишну хатину (П. Куліш).

Іменник *мати* може вживатися з означеннями: *бідна*, *весела*, *виснажена*, *втомлена*, *горда*, *дбайлива*, *добра*, *єдина*, *заклопотана*, *засмучена*, *рідна*, *стара*, *щаслива* та ін.: „... Та перелазь-бо до нас, ти гордий сину гордої матері” (І. Нечуй-Левицький); „... а під нею [хатою] засмучена мати пасе сонячних зайчиків у дворі” (В. Симоненко); „Перед Великоднем у середу прийшла із села стара мати Івана Кушки” (У. Самчук).

Слово *мати* трапляється у конструкціях типу *мати-вітчизна*, *батьківщина-мати*, *мати-земля* (про що-небудь дуже близьке, рідне); *мати-героїня* (почесне звання, яке дають жінці, що народила й виховала десять або більше дітей): „А під теплими снігами спить мати-земля, набирається снаги та буяння” (Р. Федорів); „Я, знаєте, мати-героїня” (О. Донченко).

Лексема *мати* вживається у стійких означальних словосполученнях номінативного характеру: *весільна мати* – жінка, яка виконує на весіллі роль матері нареченого або нареченої та *хрещена (духовна) мати* – жінка, яка бере участь в обряді хрещення новонародженого в ролі названої матері [6: 357]: „Сказала Світозара, що матір’ю весільною буде, А Дмитрій батьком” (А. Хижняк); „Хиба ж мені не жаль моєї куми? Щоб то я робив, щоб вилічити хрещену матір своїх діток” (Г. Квітка-Основ’яненко).

У фразеологічній скарбниці теж наявні звороти з даним найменуванням: *і рідна мати не впізнає (не пізнає)* – хто-небудь дуже змінився на вигляд [17: Т.І: 467]: „В нас

і таке бува: поїде дівка з села, потиняється рік-два, а потім повертається такою, що й рідна мати її не пізнає” (Ю. Мокрієв); *як у (чому) мати (на світ) народила (родила, породила)* – зовсім голий [17: Т.І: 468]: „Перед людьми явився Плачинда в чому на світ мати породила” (М. Стельмах); *що за вража (нечиста, лиха і т. ін.) мати* – уживається для вираження здивування, досади, незадоволення і т. ін. [17: Т.І: 468]: „Що за вража мати! – каже тоді Шрам, протираючи очі” (П. Куліш).

Назва *мати* вживається у словосполученні *Мати Божа (Господня, Пречиста)*. За релігійним віровченням – Богородиця, мати Ісуса Христа [12: Т.ІV: 468]: „Мати обняла дітей, надівши їм невеличкі образки на шию. – Хай боронить вас ... Мати Божа” (О. Довженко).

Є багато приказок та прислів'їв зі словом *мати*, у яких виявлено її ставлення до своєї дитини: „Мати сама не з'їсть, а дітей нагодує”; „Дитина плаче, а матері боляче”; „Мати рве пазуху збираючи, а діти – відбираючи”; „У дитини болить голова, а і у матері серце”.

Ця номінація трапляється також у стійких народних порівняннях: *любить як мати дитину* – дуже любить; *бігає як весільна мати* – метушиться, клопочеться; *сонце світить як цигана мати жалує* – про похмуру, несонячну погоду [19: 89].

Номен *мати* і його похідні вживаються в багатьох українських народних піснях: „Ой час, мати, жито жати: колос похилився...”, „Ой, матусю, моя нене, Не хватало ниток в мене”; „Ой рад би я, матусенько, Скоріше вернутись”.

Іменник *мати* засвідчений і в українських народних казках: „Пішла мати прохати у старости знайомих і поважних людей”; „Я вся вдалася в матір! – промовила Лисиця”.

Слово *мати* вживається в народній назві рослини підбілу звичайного – *мати-й-мачуха*, який цвіте навесні яскраво-жовтими кошичками. За легендою, це наймення пов'язане з листочками, які зверху холодні та рапаті і віє від них холодком, як від мачухи, а з другого – віє теплом, наче від рідної неньки [1: 113].

У розмовній мові, здебільшого з відтінком пестливості, функціонує номен *мама*. Іменник *мама*, на думку дослідників, виник як результат дитячого лепету ма-ма [15: Т.ІІІ: 342]: „Отже, дідусю [до Тихона], мама тобі прислала вже нашого [хліба]” (Г. Квітка-Основ'яненко).

А. Бурячок зазначає, що до назви *мама* є значно більше демінутивів, ніж до найменування *мати*. Серед них загальнопоширені *мамуся, мамочка, мамуня, мамка, мамця*, рідко вживані *мамусенька, мамусечка, мамонька, мамунечка, мамуненька, мамунця, мамунька*. Збільшено-зневажливі утворення *мамище, мамура, мамуга, мамія, мамиця* вживаються рідко [3: 31]: „Мамусю-мамуся, я вже не наймичка” (А. Тесленко); „Мамочко! – спросоння прошепотіла Оріся і розкрила очі” (О. Іваненко); „Вставай, мамуню, стужа неначе” (П. Грабовський); „Візьміть мене [в ліс], мамунцю, візьміть, може, її [мавку] побачимо!” (І. Франко).

Найменування *мама* має похідні з новим значенням: *мамій, мамсик* – мамин синок; *мамкувати* – бути годувальницею; *мамкати* – часто і настирливо повторювати слово *мама* [11: Т.ІІ: 403]: „Дем'яно... тулився до материних грудей, не кажучи ні слова. От мамій, – сказав батько...” (Ю. Яновський).

Лексема *мама* входить до складу прислів'їв та приказок: „Не та мама, що народить, а та, що до розуму доводить”; „Що тато, то не мама”; „Як умре дитина, то мала щербина; а як тато або мама, то велика яма”.

Слово *мама* вживається у компаративемах: *дорого як за рідну мама* – дуже дорого оцінювати; *заводить як по рідній мамі* – тужно голосить, ревно плаче; *ся дивить як би маму вбив* – ворожо, сердито поглядає [19: 88].

Іменник *мама* та його похідні засвідчені у фольклорі. Українська народна пісня і казка є найкращими зразками: „Вже літа минають – я щастя не знаю. Мамо моя, що робить?” (Пісня); „Не в мамочки на постелі, Лиш в друга на вечері” (Пісня); „Мамко, моя мамко, За кого мя даєш?” (Пісня); „А Телесик каже: Ні, мамо, не ріжете, а нагодуйте його” (Казка); „А що, мамо, чи в вас іще були діти?” (Казка).

Номен *ненька* поряд з невивідною формою *неня* трапляється у говірках Гуцульщини.

Найменування *мати* та синоніми до нього часто вживаються у звертаннях.

Мати, як основний член родини, в народі споконвіку в пошані. Вона виховує своїх дітей, піклується про родину, навчає рідної мови, співає колискових пісень, передає традиції та звичаї свого народу.

Українці традиційно зверталися до неї у формі пошанної множини (на Ви): „Мамуню ж мої рідненькі, матусенько! Дайте ж мені раду!” (Б. Грінченко).

У нашій мові є багато пестливих звертань до матері: *матусю, голубочко, зозулько, пташечко* та ін.: „Сядьте, матусю, біля мене” (П. Панч); „Батіночку рідненький, матіночко моя, голубочко! Рятуйте!..” (Г. Квітка-Основ'яненко).

Українці шанують своїх матерів. У травні відзначають свято – День Матері. Мам і бабусь вітають також 8 березня у День жінки.

Номен *син* має значення: 1. Особа чоловічої статі стосовно до своїх батьків. // Ласкаве звертання батьків до сина // перев. мн., у сполуч. із сл. „сокіл”, „орел”, *нар.-поет.* Ласкаве називання синів. 2. Нашадки, молоде покоління. 3. Ласкаве звертання літньої або дорослої людини до молодого за віком чоловіка, юнака, хлопчика [12: Т.IX: 178–179]: „Мати сина та при людях біла, На самоті сина вчила” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Що се задумався, сину?” – спитаю” (Марко Вовчок); „Я мріяв про синів-соколів, єдине, ради чого треба жити” (Ю. Яновський); „Посидь же, сину, тут, а я зараз, – сказав дід” (Панас Мирний).

Слово *син* є спільнослов'янським: корінь *su – „родити” та дієприкметниковий суфікс -ни-. Первісне значення цього слова „народжений” [15: Т.IV: 238].

В українській мові є низка синонімів до найменування *син*: *хлопець, пасинок, пасерб, пасербик* (нерідний): „Вона [Кавуниха] впізнала своє полотно на сорочці в осавулиного хлопця” (І. Нечуй-Левицький); „Вітчим і тепер доброзичливо ставився до свого пасинка” (П. Колесник); „Він також думав, що мусить заслужити відумерщину для пасербів доброю згадкою про небіжчика” (Л. Мартович); „Ні, він їй не рідний, – пасербик” [11: Т.III: 99].

Від назви *син* утворюються зменшено-пестливі слова *синок, синочок, синопько, синусьо, синко, синятко* (часто вживані), *синеня, синенятко, синчичок, синовичок, синуньо, синунько, синцьо, синайко, синаш, синуля, синовець*, а також збільшено-зне-

важливі – *синище, синисько, синяга* (рідко вживані) [3: 35]: „Біжи ж, синку, не барися” (Г. Квітка-Основ’яненко); „Прости мене, мій синочку! Я... я твоя мати” (Т. Шевченко); „Пригорнула Олеся синятко до серця, облили її дрібні сльози” (Марко Вовчок); „А що, синашу, – питається батько, – чи закликати дяків?” (Г. Квітка-Основ’яненко); „Маруся синовця родила” (М. Макаровський).

Найменування *син* та його похідні уживаються з означеннями: *вірний, добрий, дорогий, єдиний, любий, рідний*: „Так кінчилася зустріч чотирьох братів рідних – синів старого Чумака, добрих і вірних, що любили свій рід, нащадків славного роду ковальського” (І. Багряний); „А вона жила удовою, без єдиного сина” (Б. Харчук); „Лист від сина... Мій любий, єдиний... – І цілує листа і до серця притискає: – ...Синочок дорогий...” (І. Багряний).

Номен *син* трапляється у стійкому означальному словосполученні номінативного характеру *хрещений син* – хрещеник, хлопчик по відношенню до своїх хрещених батька та матері [6: 624]: „Я здраволася, і прийшло мені на думку, нехай він [син] буде Семена Івановича хрещеник” (Г. Квітка-Основ’яненко).

Іменник *син* уживається у фраземах: *у сини годитися* – бути набагато молодшим від кого-небудь [17: Т.І: 179]: „Юрій, який годився б у сини своєму вчителю, по сільському звичаю він називав на „ти”” (М. Томчаний); *блудний син* – той, хто повертається після довгої відсутності з каяттям, визнанням своїх провин [17: Т.ІІ: 805]: „Ну, ваш милий Петрусь уже швидко повернеться до вас, як блудний син, без копійки і, можливо, без піджака” (О. Корнійчук); *вражий (сучий, дияволів, іродів, чортів, гадів, песький і т. ін.) син* – уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь [17: Т.ІІ: 805]: „Схаменися хоч на цей день, вражий сину, бо буде тобі якась напасть” (І. Нечуй-Левицький); *дитя (син) природи* – людина, якої не торкнулася культура, цивілізація, виховання [17: Т.І: 239]: „Кров приливає гуцулові до тіла, і святкують сини природи спільне свято з матір’ю посполу” (Г. Хоткевич).

Ця лексема також входить до складу словосполучення „*Божий Син*”. За християнським віровченням Божий Син – Ісус Христос, один з елементів християнської формули триєдиного Бога – Бога-Сина, Бога-Отця, Бога-Духа Святого [12: Т.ІХ: 178]: „За кого ж ти розпинався, Христе, Сине Божий?” (Т. Шевченко).

Номен *син* засвідчений у прислів’ях та приказках: „Син хоч мій, але розум має свій”; „У нього сини – як качани”; „Син – утіха батька, а дочка – матері”; „Не збирай синові худоби, збери йому розум”.

Найменування *син* і його похідні трапляються в українських народних піснях та казках: „Туман поле, поле покриває, мати сина виглядає! Іди сину, іди сину”; „Прощавай, милий мій синочку. Да не забавляйся! Через чотири неділоньки додому вертайся”; „Чи ти купчик, чи купець, чи купецький синовець?” (Пісня); „Згодом народився в неї син. Назвали його Котигорошком”; „Щасливої дороги, синку! Йди у світ, але не будь там довго”.

Синонім *хлопець* функціонує в розмовній мові здебільшого у поєднанні з присвійними займенниками *мій, твій, свій* та ін.: „Там п’яний батько, прийшовши із шинку, що єсть сили лупить по голові свого хлопця” (М. Коцюбинський).

Назви *пасинок, пасерб* і *пасербик* уживаються дуже рідко.

Найменування *син* та його синоніми виконують функцію звертання.

Українці вважають, що в сім'ї мають бути сини і дочки. Радіють, коли народжується син – батьків помічник. Син – продовжувач роду, часто лишався зі своєю сім'єю жити з батьками, тому на старість вони ніколи не були самотніми.

Лексема **дочка** має значення: 1. Особа жіночої статі стосовно до своїх батьків. 2. *розм.* Ласкаве звертання літньої людини до молодої жінки або дівчини. 3. *уроч.* Жінка, що тісно, кровно зв'язана з своїм народом, своєю країною [12: Т.ІІ: 400]: „Не веліла мати вдовиної дочки брата” (А. Метлинський); „Ох, як я довго спала! [Лісовик]: Довго, дочко!” (Леся Українка); „О, Батьківщино!.. Ти для мене всіх рідніш, моє життя, мій квіте!.. Не зрадили тебе твої донецькі діти, і всі сини твої, всі дочки...” (В. Сосюра).

Слово *дочка* відоме у східнослов'янських мовах. Походження назви пов'язують з дієсловом, що означає „доїти”; годувати груддю” (пор. дінд. *duhitā*: *duh-* – „доїти”, і. -ε. **dheugh*). Але остаточно це питання не розв'язане [5: Т.ІІ: 116–117].

Синонімами до найменування *дочка* виступають *донька*, *доня*, *доця*, *дівка*: „Була тиха бесіда тихим вечором у батька з донькою” (Г. Хоткевич); „Не стій, доню, з нелюбом, не дай ручки стискати” (П. Чубинський); „Ох, доцю, ти моя голубко” (І. Котляревський); „Був один цар, котрий мав дівку і три хлопці” (Казка).

Найбільш поширеним синонімом до слова *дочка* є іменник *донька*.

Від назв *дочка*, *донька* утворюються слова зі зменшено-пестливим значенням *доня*, *донечка* (часто вживані), *доненька*, *дочечка*, *доця*, *доньця*, *донюня*, *донюнька*, *доцюня* (рідко вживані), а також збільшено-зневажливі *дочура*, *дочище* [3: 38]: „Подібала стара мати Доню в полі доганяти” (Т. Шевченко); „Прощай, моя донечко, утіха, радість моя!” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Годі ж, Улясю, годі, доненьку!” (Г. Квітка-Основ'яненко); „В нас тільки і є, що синочок та дочечка” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Хто ти є, доцю, відкіля” (І. Вирган).

Номени *доненька*, *доня* вживаються з епітетами: *дорога*, *єдина*, *мила*, *рідна*, *вродлива*, *чорнобрива* та ін.: „Доненько моя, рідная моя!” (А. Метлинський); „Доненько моя милая!” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Ой ти, доню, чорнобрива, Ой ти, доню, уродлива, Моя доню, ой” (Пісня).

Назва *дочечка* може виступати у прикладковому сполученні: „В нього [Олексія Таранця] зосталася одним-одна донечка-сиріточка” (Г. Квітка-Основ'яненко).

В українській мові вживаються стійкі означальні словосполучення номінативного характеру, фраземи, компаративами зі словами *дочка*, *донечка*: *хрещена дочка* – хрещениця [6: 198]: „Які ж бо ви!.. А хіба не може бути годованки дочки або тее... е... е... хрещеної дочки?” (Є. Кротевич); *мамина донечка* – зніжена, примхлива дівчина [17: Т. І: 262]: „Ксеня не була маминою донечкою, вона мала й свої погляди і досить певний і своєрідний характер” (С. Голованівський); *вража дочка* – в лайливому значенні [12: Т.І: 757]: „Ти що, вража дочко, з таким байдуром водишся?” (М. Стельмах); *розпещений як бабина донька* – про зманіжену, ліниву дитину [19: 49].

Є прислів'я та приказки з номенами *дочка*, *доня*, *дівка*: „Годуй дочки, хоч без сорочки”; „У кого дочок сім, то і щастя всім, а у мене одна, і то щастя нема”; „Співай, доню, дома, бо в людях наплачешся”; „Шість дівок – свої вечорниці”.

Найменування *дочка*, *донька* та *доня* засвідчені в українських народних піснях та казках: „Ци ти, дочко, рік лежала, ци два хорувала, Що так твоя з ружі квітка на воді зів’яла” (Пісня); „Доню моя, не в тому річ, Де ти гуляла цілу ніч” (Пісня); „Та що ж, пане, – каже вбогий, – є в мене дочка Маруся, – так це вона мене так навчила” (Казка); „Пресвітлий царю, прийшов я до тебе доньку сватати” (Казка).

Назва *дочка* та її синоніми найчастіше виконують функцію звертання.

Батьки особливо бережуть дочку в молодості, привчають до хатньої роботи. Дівчинка – майбутня мама – повинна бути акуратною, працелюбною та доброю господинею.

Назви спорідненості по прямій лінії першого ступеня – **батько**, **мати**, **син**, **донька** – є мотивувальними словами для низки похідних. Номени, які утворилися за допомогою зменшено-пестливих чи збільшено-зневажливих суфіксів, виражають ті самі поняття, але розширили свою семантику, набули відповідної конотації. До усіх назв є синоніми, хоч деякі з них мають тенденцію до зникнення.

В українській мові основні назви спорідненості по прямій лінії першого ступеня мають високу частотність уживання у різних стилях, зокрема в художньому та розмовно-побутовому. Часто вони є елементами стійких означальних словосполучень номінативного характеру, фразем, прислів’їв та приказок, народних порівнянь.

Номени на позначення назв спорідненості трапляються в українських народних піснях та казках, а також у художніх творах.

Назви спорідненості – багатий і цікавий матеріал для етнолінгвістичних досліджень.

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
2. Бурячок А. А. Из спостережень над лексикою української мови (Назви спорідненості і свояцтва) // Укр. мова в шк. – 1956. – № 6. – С. 65–69.
3. Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. – К., 1961.
4. Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. Поняття „рідна мати” // Лексикографічний бюлетень. – К., 1955. – Вип. 5. – С. 47–52.
5. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1982–2003. – Т. 1–4.
6. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К., 2006.
7. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48–63.
8. Кровицька О. Родина в українській лексичній системі XVI–XVIII ст. // *Slavia orientalis*. – Kraków, 1999. – Т. XLIII. – № 1 – S. 89–95.
9. Семенов О. Вивчення назв спорідненості і свояцтва // Укр. мова і літ. в шк. – 2002. – № 5. – С. 60–63.
10. Семенов О. Етнолінгвістичний підхід у вивченні назв спорідненості і свояцтва // Укр. мова і літ. в шк. – 2002. – № 6. – С. 44–47.
11. Словарь української мови: В 4 т. / Упоряд. Б. Грінченко. – К., 1907–1909.
12. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.
13. Толстой Н. И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса // *Ареальные исследования в языкознании и этнографии (язык и этнос)* // Отв. ред. Н. И. Толстой. – Л., 1983.
14. Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2004.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1964–1973.

16. *Филин Ф. П.* О терминах родства и родственных отношениях в древнерусском литературном языке // *Язык и мышление.* – Т. XI. – М.; Л., 1948.
17. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К., 1993.
18. *Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В.* Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1971.
19. *Юрченко О.С., Івченко А.О.* Словник стійких народних порівнянь. – Х., 1993.

ETHNO-LINGUISTIC ASPECT OF THE NAMES OF COGNATION

Daria Dobrusynets

Ivan Franko Lviv National University

This article describes names of cognation on the straight line of the first degree – mother, father, son, and daughter – in such aspects: the semantics of these names; the etymology; the word-formation potential, etc.

The value of these names, their origin is found out, to analyze their ability to create diminutives, be the element of idioms. The author is giving a lot of examples of synonyms and attributes from texts of different styles of the literature Ukrainian and folklore genres, where analyzed nominations are using.

Key words: ethno-linguistics, cognation, relationship-in-law, father, mother, son, daughter.